

Közkönyvtárak az idő sodrában

Különös tekintettel a városi könyvtárakra

Ha a városi könyvtár fogalmát tágan értelmezzük, az előzmények egészen az ókori keleti városállamokig, illetve a római birodalomig nyúlnak vissza. A kategória illetén kiterjesztése azonban történetileg nem indokolt, hiszen a mezopotámiai és a közel-keleti könyvtárak uralkodói, Róma és a provinciák nyilvános könyvtárai pedig állami gyűjtemények voltak.

Az első igazi városi könyvtárak a késő középkorban, a XIV. század végén Németországban és a XV. század első felében Angliában jöttek létre. A polgárság megerősödése és a városi önkormányzatok megszilárdulása hozta magával, hogy jó néhány helyen a magisztrátus saját tagjai és a vezető hivatalnokok használatára a városházán kódexeket is őrzött. A könyvnyomtatás feltalálása technikai lehetőséget teremtett, a reformáció pedig ideológiai-politikai indítékot szolgáltatott e kis gyűjtemények gyarapítására és újak létesítésére. Martin Luther, aki 1524-ben levélben fordult Németország összes városainak tanácsosaihoz, egyebek között arra is figyelmeztette őket, *„hogy munkát és költséget nem kímélve jó könyvtárakat állítsanak fel különösen a nagy városokban, amelyek képesek ezeket berendezni.”* A reformáció hatásának tudható be, hogy a XVI–XVII. században Magyarországon is alakultak városi könyvtárak, főleg a felvidéki és erdélyi németlakta városokban; ezek egy részét az ellenreformáció hulláma elsodor-ta vagy más okokból szűntek meg. Angliában szintén a protestantizmus elterjedése, majd a polgári forradalom adott lendületet a városi könyvtárak alapításának. Ez idő tájt Franciaországban is szerveződtek városi gyűjtemények, de nem az előljáróságok jóvoltából, hanem gazdag magánemberek alapítványaiából vagy közadakozásból. Aztán a XVII. század második felétől, még inkább a XVIII. században a városi könyvtárak fejlődése több irányba ágazott el: némelyek, a nagyobbak enciklopédikus gyűjtőkörű tudományos könyvtárakká alakultak át; mások közigazgatási, hatósági szakkönyvtárakká váltak; több város az iskolájának, egyetemének adományozta a gyűjteményt; és végül voltak olyan városi könyvtárak is, amelyek nyilvános gyűjteményként működtek vagy eleve ilyen céllal jöttek létre.

Ez utóbbi forma a francia polgári forradalom és a vele csaknem egyidőben kibontakozó ipari forradalom együttes hatására teljesedett ki. A polgárosodás, az urbanizáció, a polgárság politikai jogainak kibővülése, az általános iskolázottsági, kulturális szint emelkedése stb. megkövetelte a városi könyvtárak újfajta típusainak kialakulását. A többes szám arra utal, hogy eltérő változatok jöttek létre, többnyire eltérő módon és megnevezéssel. Közös vonásuk viszont, hogy mindegyik a városi lakosság, elsősorban a polgárság és az értelmiség önműveléséhez és szórakozásához biztosított olvasnivalót, kínált különféle szolgáltatásokat. E helyen csak a fontosabb modellek vázolhatók fel.

Franciaországban a forradalom idején az elkobzott egyházi és magángyűjtemények anyagából kiválogatott ún. jó könyveket osztották szét a városok, illetve a párizsi kerületek között. Az így, felülről, központi intézkedéssel létesített vagy kiegészített gyűjtemények lettek a nyilvános könyvtárak (*librairie publique*), amelyeket Bonaparte konzul 1803-ban a városi hatóságok igazgatása alá helyezte, de a kormány felügyeleti jogát fenntartotta. Ezek között akadtak százezres állományok is, a többség azonban kicsi és rendezetlen volt; a városi hatóságok nem is igazán érezték magukénak ezeket, fejlesztésükre nem törekedtek. Majd csak a század közepétől történt némi előrelépés, újból központi kezdeményezésre.

Gyökeresen különbözött ettől az a mód, ahogy az Amerikai Egyesült Államokban, valamint – némi fáziskéséssel – Nagy-Britanniában megszülettek a nyilvános vagy szabad könyvtárak (*public or free library*). Ezek léte elválaszthatatlan a polgári demokráciától és a liberalizmus eszmeiségétől. Az amerikai közfelfogás szerint a politikai cselekvés, a politikai jogok gyakorlásának fontos feltétele a tájékozottság, a kellő műveltség; ennek megszerzésében pedig kiemelkedő szerepe van a közkönyvtárnak, amely széles körű választékkal elégíti ki a különféle olvasói igényeket. Ennélfogva ez az intézmény is közpénzen, azaz közadóból tartandó fenn; és ha így van, akkor a lakosság minden rétege, minden tagja szabadon használhatja a könyvtárat. Először 1833-ban, Peterborough város alapított ilyen megfontolásból *public library*-t. A század végére aztán – ugyancsak adóból vagy később magánadományokból is – az USA minden nagyobb településén működött ilyen intézmény. A nagy városokban ekkor már hatalmas gyűjtemények voltak, és a központi könyvtár egységeiként fiókkönyvtárak is szerveződtek, mégpedig azzal a céllal, hogy közel vigyék a könyvet az olvasóhoz, ugyanakkor az ellátást egyetlen, egységes szervezetben tartásuk. A század utolsó harmadában alakultak ki a *public library* jellegzetes szolgáltatásai is: a hosszú nyitva tartás, a szabadpólc, az olvasóterem, a referenzszolgálat, az ajánló bibliográfia, a gyermekrészleg, a szótárkatalógus stb. Elsősorban a városi könyvtárak használták a Dewey-féle tizedes osztályozást, és alkalmazták a reklámfogásokat, számukra alapították a könyvtári ellátó szolgálatot. Hasonló elvi alapon és szinte teljesen azonos módszerekkel szerveződtek az angol-brit városi könyvtárak is, azonban itt az országos szintű támogatás valamivel erőteljesebb volt. Az 1845-ben, majd 1850-ben hozott törvény tette lehetővé, hogy a legalább tízezer lakost számláló városok múzeumi és könyvtári célra pótdótot vessenek ki. Később újabb törvényekkel egyengették a közművelődési mozgalom, a *public library*-k útját.

Németországban, pontosabban a német államokban a hagyományok és az akkori történelmi körülmények folytán, mindenekeöltt a politikai demokrácia híján egy harmadik változat formálódott ki. A régi városi könyvtárak a XIX. század elejére szinte kivétel nélkül tudományos, egyetemi vagy szakkönyvtárakként funkcionáltak, azaz csak a lakosság szűk rétege számára voltak elérhetőek. A polgárosodás szülte igényeket jó szándékú, a felvilágosodás eszmevilágából táplálkozó kezdeményezésekkel, társadalmi-egyesületi úton kívánták kielégíteni. Az új városi könyvtárakat tudatosan elválasztották a városi tudományos könyvtáraktól, és ez elnevezésükben is tükröződött: *Volksbibliothek* vagy *Volksbücherei*. Az első négy népkönyvtárat 1850-ben nyitották meg Berlinben, és ez a szer-

veződési modell sokáig megmaradt: a városok különböző pontjain kisebb gyűjteményeket helyeztek el, és csak jóval később, a századforduló táján létesítettek központi könyvtárakat. A német népkönyvtárak eszmeileg és szolgáltatásaikban is különböztek az amerikai-angol közkönyvtáraktól: a népfelvilágosító, népművelő szándék, a műveltség felülről történő, szelektált közvetítésének igyekezete dominált; többnyire csak kölcsönzőhelyek voltak, olvasóterem ritkán társult hozzájuk (néhol önálló Lesesaal-ok jöttek létre), állományukat a szilárd anyagi bázis hiányában nem tudták tervszerűen és megfelelő ütemben fejleszteni.

Magyarországon az újkeletű városi könyvtárak ötlete meglepően korai: Festetics László gróf már 1826-ban hangsúlyozta egy országos felhívásában, hogy „a közösség feladatának tekinti [...] a megyei és városi könyvtárak létesítését és fenntartását.” Ő a szabad királyi városokra gondolt, ösztönzője pedig a felvilágosodás eszmerendszere volt. Felhívása nem keltett visszhangot. Csak a szabadságharc leverése után, 1851-ben Losoncon alapították az első városi könyvtárat. Lassan, rendkívül lassan honosodott meg nálunk ez a gondolat, a kiegyezés évéig mindössze öt helyen létesített a városi vezetés könyvtárat, általában lelkes könyvbárátok áldozatos szorgalma révén.

A kiegyezés után a felgyorsult gazdasági fejlődés, a politikai demokrácia kereteinek kialakulása, az elvi liberalizmus jelenléte kedvező körülményeket teremtett. Ennek ellenére a fejlődés továbbra is lassú és felemás. A nagyobb, polgárosodottabb városokban – Szeged, Komárom, Győr, Szombathely, Temesvár, Debrecen stb. – előbb vagy utóbb, de még a dualizmus korában létrejöttek a városi könyvtárak, 1917-ig szám szerint ötvenhét. Noha a német mintát követték, arculatuk sajátos: köztes helyet foglaltak el a népkönyvtárak és a tudományos gyűjtemények között. Ezt jelzi, hogy számos intézmény a múzeummal együtt, netán múzeumi keretben alakult. Ez nem volt idegen a magyar közfelfogástól, hiszen a nemzeti könyvtár is ily módon működött. A század elején, 1904-ben Budapesten szerveződött a public library első hazai változata, a Fővárosi Könyvtár, amely – szintén az amerikai nagy városok könyvtárainak példájára – a tízes években hat fiókot is nyitott.

Ekkortájt, a századfordulón, és még inkább a századelőn élénk vita folyt a magyarországi közművelődési könyvtárügy továbbfejlesztéséről. Mivel máig ható szemléleti ellentét, szakmai dilemma figyelhető meg, érdemes egy pillantást vetni a korabeli nézetekre. Az utóbbi évek kutatásai világítottak rá, hogy mennyire sokrétű, mennyire árnyalt volt ez a vita. Alapvetően a public library és a Volksbibliothek hívei álltak szemben, de egyik tábor sem volt homogén és egysíkú. Például Gulyás Pál és Ferenczi Zoltán szívesen alkalmazták volna az amerikai szervezési modellt, tartalmilag azonban a népművelő, nemzetnevelő feladatokat szánták a városi könyvtáraknak. A másik oldal viszont a nyitott könyvtár, a szabad választás gondolatát képviselte. Vagyis – Katsányi Sándor megállapítását idézve – „Szabó Ervin [...] egy pluralista értékrendű, liberális-polgári könyvtár ideálképét fogalmazta meg, a paternalista-nevelő könyvtárral szemben az ideológiailag el nem kötelezett szolgáltatás-tájékoztató intézmény eszményét.”

Az első világháborút követő évtizedekben a városi könyvtárak száma csekély mértékben szaporodott, de számos helyen még mindig nem létezett könyvtár. Itt-ott felerősödött az őrző funkció, azaz egyre inkább visszaszorították a nyilvános szolgáltatásokat. A városi könyvtárak egy része viszont az előző évtize-

dekben lerakott alapokra támaszkodva eredményesen látta el közművelői feladatát.

Némely intézményben az ott dolgozó, nemegyszer odaszoruló, kiválóan felkészült, alkotó értelmiségiek jóvoltából jelentékeny tudományos munka folyt. Szegeден, Szombathelyen, Győrben, Debrecenben – hogy csak néhány példát ragadjunk ki – egy-egy kis szellemi műhely formálódott a könyvtár kebelében; ma már tudjuk: szintén előremutató módon.

A koalíciós években kevés figyelem irányult a városi könyvtárakra. Majd 1949-től, amikor a szocialista rendszer kiépítésének folyamatában megkezdődött a hazai közművelődési könyvtárügy gyökeres átalakítása, mondhatni újjáteremtése, pár esztendeig a városi könyvtárak feladata tisztázatlan volt. Egymás mellett éltek a falusi népkönyvtárak szervezésére létrehívott körzeti és a korábban alapított nyilvános városi könyvtárak. Az utóbbiakat a Népgazdasági Tanács 1951-ben – „a szocialista fejlődés követelményeinek megfelelően” – fokozatosan tudományos színvonalra akarta emelni, mégpedig a településen belüli centralizációval, vagyis a többi könyvtár beolvasztásával. Ekkor egyébként 54 hazai város közül 30 helyen volt könyvtár, de meglehetősen egyenetlen színvonalon működtek, némelyikben még függetlenített könyvtárost sem alkalmaztak. Végül az 1952-ben hozott minisztertanácsi határozat kialakította azt a centralizált, hierarchikus szervezeti-irányítási struktúrát, amely aztán negyven évig fennállt. Ebbe a rendszerbe illesztették a városi könyvtárakat is: a megyeszékhelyeken a városi és a körzeti könyvtárak összevonásával születtek meg a megyei könyvtárak, a többi városban pedig a helyi tanácsok fenntartásában működtek tovább; a járási székhelyeken a megyei hálózat alközponti szerepkörét is betöltötték.

Noha a hazai közművelődési könyvtárügy át-, illetve megszerzése egyértelműen a tömegkönyvtár szovjet modellje alapján történt, rejtetten már a kezdeti időben is érezhető volt az amerikai–angol hatás. Ez az ötvenes évek végétől felerősödött, és egy markáns korszerűsödési folyamatot indított el. Kedvezett ennek a hatvanas-hetvenes évek liberálisabb és pragmatikus művelődéspolitikája is. Ugyanakkor tovább élt, sőt a szocialista ideológia egyetértő támogatásával és a mindenkori politika propagandájának igényével újra és újra előtérbe került a paternalista-népművelő szemlélet. Ebből következően az újítások túlnyomó többségét heves szakmai és szakmapolitikai viták előzték meg, illetve kísérték. Mindazonáltal fokozatosan sikerült igazodni a meghatározó európai és amerikai áramlatokhoz. Csak néhány példa ennek bizonyítására: a szabadpolc bevezetése, a zenei részlegek megnyitása, a városi könyvtárak állományának gazdagodása és tematikai bővülése, a tájékoztató szolgálat megszerzése. A nyitottság és a nyíltság jegyében történt meg néhány megyeszékhelyen a városi könyvtárak újjászervezése, elsődlegesen azzal a céllal, hogy a fiókkönyvtári hálózat kiépítésével, illetve megerősítésével közelebb vigyék a szolgáltatásokat a lakossághoz.

Az 1970-ben rendezett harmadik országos könyvtárügyi konferencia rendkívül korszerű, előremutató ajánlásokat fogalmazott meg, állást foglalt a szolgáltatásközpontú általános nyilvános könyvtár eszménye mellett; még a számítógépesítés szükségességéről is szó esett. A konferencia szellemében fogant 1972-ben – csupán a számítógépesítés programja maradt ki – a *Szakmai irányelvek a tanácsi közművelődési könyvtárak távlati fejlesztéséhez* c. dokumentum, amely az UNESCO és az IFLA ajánlásainak figyelembe vételével a nyilvános könyvtári

ellátás alapvető teendőit rögzítette, igaz, még mindig a hierarchikus modellbe ágyazva. A városi könyvtárak közül a nagyobbakat teljes funkciójú „A” típusú intézménynek minősítette, a többieket pedig a „B” típusú kategóriába sorolta; az ezzel járó körzeti feladatkört a városi gyűjtemények a járások 1984 elején történt felszámolása után is megtartották. A dokumentum meghatározta a működés létszám- és egyéb normatíváit is; kétségtelen, hogy ezek csak részben teljesültek, de sokáig hivatkozási alapul szolgálhattak, és mindenképpen előremozdították a közkönyvtárak fejlődését. Megemlítendő, hogy ugyannerre az időre tehető a helyismereti gyűjtemények kialakításának, továbbfejlesztésének központi szorgalmazása is, amely együttjárt a tudományos funkció újraéledésével. Noha a hetvenes évek közepén a közművelődési párhatározat és a közművelődési törvény a népművelői szemléletet erősítette, az 1976-ban kelt könyvtárügyi törvényerejű rendelet ezt valamelyest ellensúlyozta, és a szolgáltatás-centrikus fel fogás és gyakorlat megtarthatta pozícióit. Az ekkori optimizmus megnyilvánulása az elhíresült, sokszor idézett szlogen is: a könyvtár legyen „a város dolgozó-szobája”.

A nyolcvanas évek gazdasági stagnálása és politikai válsága szükségszerűen idézett elő megtorpanást a közkönyvtárak fejlődésében is. A szakma erejét, a könyvtárosok felkészültségét és odaadását bizonyítja, hogy a színvonalat a nehezedő feltételek között is sikerült tartani, sőt egyes részterületeken még javítani is. Pontosan fogalmaz tehát Papp István, aki úgy véli: „Mindent egybevéve az 1980-as évekre egy európai mércével is mérhető könyvtárügy állt elő...” Persze ő is hozzáteszi, hogy a számítógépesítés terén igen nagy volt a lemaradás, és az épületek többsége sem felelt meg az elvárásoknak.

A szocialista kísérlet kudarca, a nyolcvanas évek végétől végbement politikai fordulat és gazdasági átalakulás a könyvtárosok körében is nagy várakozást keltett. Valljuk be: ez a várakozás eddig csak részben igazolódott. A különböző vizsgálatok és a statisztikai jelentések adatai, a szaksajtó cikkei és nem utolsósorban a tapasztalati tények azt mutatják, hogy az ún. rendszerváltás óta eltelt közel tíz esztendőben a közkönyvtárak, közelebről a városi könyvtárak fejlődése igencsak ellentmondásos. Vannak vitathatatlan előnyök: a politikai demokrácia, az újrapolgárosodás folyamata, a polgári hagyományok újjáéledése, a könyvtári rendszer hierarchikus jellegének lebontása, a szolgáltatásokban érvényesíthető politikai-világnézeti semlegesség, az alapítványi források megnyitása, a városok számának ugrásszerű emelkedése, a képzés és továbbképzés lehetőségeinek bővülése stb. Ugyanakkor a kiforratlan önkormányzati rendszer következtetlenségei, az állandó infláció, az anyagi bázis ingatagsága, az erőltetett intézményi összevonások, a létszámcsoökkentések, az ingyenesség kényszerű feladása, a művelődéspolitikai bizonytalanságok a könyvtárosok zömének tudatában a biztonságérzet elvesztését eredményezték.

Rendkívül sokszínű és sokrétű a városi könyvtárak mai helyzetéről alkotható kép is. Számuk ma már kétszáz fölött van, ennél fogva összetételük és színvonaluk szükségszerűen heterogén. Szembeötlő különbségek figyelhetők meg a lélekszámban – háromezer alatt és kétszáz ezer fölött is vannak városok –, a települések jellegében, társadalmi tagoltságában, gazdasági bázisában, infrastrukturális feltételeiben, a történelmi örökségben; más vonatkozásban a könyvtárak állományának méretében és belső szerkezetében, a személyi és tárgyi ellátottságá-

ban, az elhelyezés körülményeiben stb. Kiss Gábor találó megjegyzése szerint egyetlen közös vonás van, a jogi helyzet: „a városban működő önkormányzati könyvtárat városi könyvtárnak kell tekinteni.” Ha közelebbről szemügyre vesszük ezt a jogi helyzetet, kiderül, hogy ez sem közös: néhány megyeszékhelyen a városi feladatokat a megyei könyvtár látja el, több városban – mint szó esett róla – a könyvtárat összevonták más intézményekkel, és szinte lehetetlen megmondani, hogy a jelen pillanatban hány igazán önálló városi könyvtár létezik.

Bárhogyan is van, mennyiségüknél, méreteiknél fogva és személyi ellátottságuk révén a városi gyűjtemények a hazai közkönyvtári ellátás gerincét képezik. Számos jel mutat arra, hogy így látja ezt a jelenlegi művelődés- és könyvtárpolitikai irányítás is. Egyebek között ennek megnyilvánulása a tudatos számítástechnikai fejlesztés. A komputer könyvtári alkalmazása valóban nagy esély. Nemcsak a helyi tennivalók – nyilvántartás, feltárás, kölcsönzés, tájékoztatás, kiadványszerkesztés – elvégzését könnyíti meg, nemcsak a városon belüli információközvetítést gyorsítja meg. Lehetőséget kínál a földrajzi távolságok áthidalására, az országos, sőt egyetemes információáramlásba való bekapcsolódásra. Kiemelheti a városi könyvtárakat a térbeli elszigetelődés állapotából, megemelheti tevékenységük hatékonyságát, ha úgy tetszik: rangját. A számítógépes technika révén lehet része egy-egy város, illetve lakossága a jövő könyvtárának, a virtuális könyvtárnak. Jó néhány városi könyvtár – szeretnénk hinni, hogy a többség – már rálépett arra az útra, amelyet divatos szóval információs szupersztrádának neveznek. Bár még csak az út elején tartunk, lelépni, letérni innen már nem lehet, nem szabad.

Az elmúlt évek, sőt évtizedek pozitív törekvései sűrűsödnek a nyilvános könyvtári ellátást is szabályozó, nemrég megszavazott kulturális törvényben. E jogszabály részletes értékelése túl korai lenne, ráadásul hiányoznak még a végrehajtásához szükséges kormány- és miniszteri rendeletek is. Mindenesetre annyi máris előrebocsátható: a törvény jogi alapot, jogi keretet biztosít a további fejlődéshez, a kor követelményeire, kihívásaira válaszolva, a nemzetközi tendenciákhoz igazodóan, a demokratikus alkotmány szellemében jelöli ki az előbbre jutás irányait, a megoldandó feladatokat.

A törvény alkalmat kínál arra is, hogy átgondoljuk a városi könyvtárak tevékenységével kapcsolatos kérdéseket, előre tekintünk a jövőbe. A következő években bizonyára sok-sok vita zajlik majd erről, sok-sok cikk, tanulmány lát napvilágot. Egy bizonyos: a történelmi út, a történelmi örökség tanulságait nem célszerű figyelmen kívül hagyni. Tanulhatunk az elkövetett hibákból, és ösztönzést, buzdítást nyerhetünk elődeink sikereiből. A fővárosi Szabó Ervin, a szombathelyi Pável Ágoston, a szegedi Móra Ferenc, a győri Bay Ferenc és mások, azaz a városi könyvtárügy kiemelkedő hazai egyéniségeinek példája is segíthet abban, hogy ne pusztán sodródjunk az idő áramlatában, hogy ne tévedjünk el az információs szupersztrádán, hogy ne tűnjünk el a virtuális könyvtár labirintusában.

Bényei Miklós

(Elhangzott 1998 május 3-án Győrben, a Városi Könyvtár centenáriumi rendezvényén.)